

згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого коня з такими словами:

*Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свободні ворота?*

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Про останні дні великого князя відомо мало. Микола Аркас писав, що «він усяково старався вдержати у Галичині батьківський порядок, а синові своєму оставити наслідство, котро здобув собі од батька». Додамо до вищесказаного, що він передав синові не тільки землі батька, а й Люблін та закарпатські територіальні надбання. Останні свої дні Лев Данилович, як свідчать писемні джерела та усна народна творчість, провів ченцем у монастирі й помер близько 1300 року. Безперечно, Лев Данилович залишив яскравий слід в історії нашого народу. Тому й не дивно, що багато вчених намагалися досліджувати його діяльність. Його постать приваблювала українських художників і письменників. Сподіваємось, що це буде продовжуватись, особливо сьогодні, коли незалежна Україна робить перші кроки до свого, будемо сподіватися, щасливого майбуття. А нам ще й ще раз слід замислитись над тим, чи варто рвати кровноспоріднені, родинні зв'язки з великим українським народом. Саме ідея соборності червоною ниткою проходить через всю спадщину Василя Пачовського.

Підсумовуючи внесок Василя Пачовського у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: по-перше, історичні праці письменника написані правдиво, враховуючи рівень розвитку тодішньої історіографії; по-друге, «Історія» В.Пачовського написана в українському, народовецькому дусі, чим самим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; по-третє, його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, в яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; по-четверте, більшість наукових досліджень В.Пачовського не втратили своєї актуальності по сьогоднішній день і знайшли своє підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

У XII і на початку XII ст. Галичина й Волинь були повністю самостійними князівствами, які відрізнялися між собою навіть способом правління. На відміну від інших земель, Галичина була олігархічною, бо в ній не князь мав абсолютну владу, не віче обирало князя, а правила боярська олігархія. Микола Котляр у своїй праці «Галицько-Волинське князівство у європейській політиці XIII ст.» виділяє такі періоди в історії Галицько-волинської держави:

1. До початку самостійної державної діяльності Данила Романовича (1219 р.).
2. До 1245 р., коли Данило здолав феодалну опозицію й відновив Галицько-Волинське князівство.
3. До смерті Данила (1264 р.) – часи державної єдності Галицько-волинської Русі.
4. До кінця XIII ст., коли князівство повернулося до стану роздробленості.

Отже, перший період надзвичайно тривалий у часі. Нашу розповідь про початок самостійної політики князівств Південно-Західної Русі можна повести з князя Володимирка (1123-1153). Саме він першим відокремився від Києва, проводячи

незалежну внутрішню і зовнішню політику. Небезпечним сусідом територіальних володінь Володимира була Угорщина. Щоб успішно їй протистояти, князь заручився підтримкою візантійського імператора Емануїла Комнина. Дружбі з Візантією сприяв шлюб сестри Володимирка з константинопольським цесаревичем. Намагаючись бути незалежним від Кисва, Володимирко підписав союз із суздальським князем Юрієм Довгоруком, який був скріплений шлюбом сина Володимирка з донькою Юрія.

На той час Володимиро-Суздальське князівство відносилось до найсильніших державних утворень Східної Європи, а тому союз з ним Володимирка слід оправдати. Відомий російський історик Юрій Лимонов, аналізуючи зовнішню політику Юрія Довгорукова, відзначав, що вона була надзвичайно активною. При ньому встановилися «тісні політичні контакти, інтенсивний торговельний і культурний обмін, різноманітні форми взаємовідносин з півднем і північним заходом Русі, від візитів вищих ієрархів у Ростов до приходу колоністів у незаселені райони краю, від військових походів до польського кордону до матримоніальних зв'язків з Візантією». Отже, Володимирко уклав союз із могутнім володарем.

28 серпня 1150 р. в урочистій обстановці на могилі Олега у Києві відбулася зустріч Володимирка з Юрієм Довгоруком. Цей церемоніал був традиційним, хто ставав на київський трон, то посвячувався на могилі Олега. Сучасний український дослідник Володимир Грабовецький довів, що «фактично галицькі полки Володимирка ще до прибуття Юрія Довгорука вступили в Київ». Однак «сидіння» суздальського князя в Києві було короткочасним, бо Ізяслав Мстиславич, заручившись підтримкою угорського короля Гейзи, а 1152 р. пішов походом на Галицьке князівство. В даній складній ситуації Володимирко поступив зважено і розсудливо. Він навіть змусив себе «поцілувати хреста», тобто змирився з київським князем і повернув йому «города руські». На думку В.Грабовецького, «ще був дипломатичний маневр Володимира з метою, щоб тільки відвернути небезпеку від свого Галицького князівства». Навесні 1152 р. Володимирко помер і Галицьке князівство успадкував його малолітній син Ярослав, прозваний Осмомислом (1153-1187).

Історики вважають, що прізвище «Осмомисл» Ярослав одержав у народі як визнання його непересічного розуму. Під час його володарювання міжнародне становище Галичини зміцніло. Половецька небезпека, хоч і не виключалась зовсім, була незмірно меншою, аніж та, якої зазнавали Київська, Переяславська і Чернігівська землі. Мирні відносини Галичини цього періоду були також з її західними сусідами – Угорщиною і Польщею, що сприяло насамперед розвитку міжнародної торгівлі. Саме на це звернув увагу автор «Слова о полку Ігоревім», коли писав: «Галицький Осмомисле Ярославе, високо сидиш ти на своєму золотокованому престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками, заступивши королеві шлях, зачинивши на Дунаєві ворота, кидаючи тягарі через хмари, суди радячи по Дунаю. Страхи від тебе по землі розходяться, ти відкриваєш ворота Києву, стріляєш ти з батьківського золотого престолу на султанів, що за землями».

Є всі підстави вважати, що Ярослав Осмомисл підтримував добрі стосунки з Візантією і, зокрема, після того, коли з історичної арени зійшов Іван Ростиславович. Всі взаємини галицького князя і візантійського імператора, підкреслював В.Грабовецький, стосувалися Придунайського Берладського регіону Галицької землі. Літописець з цього приводу писав: «Прибіг із Цесаргорода братан цісарів Кир Андронік до Ярослава Володимировича в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для підтримки». Які саме це були міста – чи на Прикарпатті, чи на Подунав'ї – невідомо. Ймовірно, що це були Берладські території, тим більше, що в 1162 р. у Царграді гостювали князь Мстислав Юрійович з братом. Згодом візантійський імператор Емануїл Комнин через послів, яких він повисилав в

Галич, просив Андроніка повернутися в Константинополь. Ярослав Осмомисл відпустив його з великою почесно. Його мали супроводжувати за наказом князя єпископ Кузьма і «два найвизначніші мужі» з оточення галицького двора.

На цей епізод із візантійсько-угорсько-галицьких відносин другої половини XII ст. звернув увагу Олег Іоннісян, який, мабуть, вперше його детально прокоментував. На його думку, 50-60-ті роки – це погіршення візантійсько-угорських відносин у Східній і Центральній Європі. На ці ж роки припадає зближення Галицького князівства з Угорщиною, що було небажаним для Візантії, бо угорсько-галицьким союзом ставився під удар головний шлях імперії у Західну Європу. Не випадково, вважає О.Іоаннісян, що місцем свого перебування Андронік Комнин вибирає саме Галич. Знаходячись у цьому місті, він міг відповідно до своїх інтересів впливати на напрям князівської політики відносно Візантії.

Особливо небажана для Візантії ситуація зближення Галичини і Угорщини наступила саме в роки правління в Галичі Ярослава Осмомисла. Тенденція до такого зближення зайшла настільки далеко, що Ярослав навіть збирався видати свою доньку заміж за угорського королевича Белу, сина короля Стефана. Тому основні дипломатичні зусилля Емануїла Комнина в переговорах з Ярославом Осмомислом виявились направленими не стільки на повернення в імперію небезпечного суперника – Андроніка – скільки на розвал небезпечного для Візантії шлюбу галицької княжни і угорського королевича. Про це і йшла мова в листі, направленому Емануїлом Комнином Ярославу Осмомислу. Шлюб, як пізніше з'ясувалося, так і не відбувся. Згодом дочка Ярослава була видана заміж за новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича. Вона добре відома як один із найбільш поетичних образів «Слова о полку Ігоревім».

У цих подіях, на думку П.Толочка, Ярослав Осмомисл виявив неабиякі дипломатичні здібності. Його поведінкою залишилися задоволені, зрештою, обидва порфірородні візантійці: Андронік за те, що галицький князь підтримав його в скрутну годину, Емануїл за те, що Ярослав умовив Андроніка повернутись на батьківщину. Звичайно, тут не обійшлося без освідчення Ярослава і Емануїла у взаємному доброму ставленні, після чого настало справжнє примирення. Тісні економічні й культурні зв'язки Галичини з Візантією тривали до самої смерті Емануїла Комнина (1180), а також і в часи правління його двоюрідного брата Андроніка Комнина (1183-1185). Вони, безперечно, лишили глибокий слід в економічному й духовному розвитку Галичини.

Ярослав Осмомисл не міг похвалитися власними військовими успіхами і доблестями, як, приміром, Володимир Мономах. Однак, він піклувався про утримання високопрофесійного війська, яке успішно захищало кордони Галицького князівства. Маючи досить високі державні прибутки, він не зупинявся навіть перед тим, щоб у разі необхідності наймати війська. Так, 1173 р. він найняв у поляків військо за три тисячі гривень срібла. П.Толочко звернув увагу на той факт, що упродовж чверті століття Галичина не бачила в себе озброєних ворожих загонів, а отже, її міста і села не зазнавали пљондровання. Це належним чином оцінювалось населенням Галичини і створювало Ярославу Осмомислу високий всенародний авторитет. Помер князь 1 жовтня 1187 р. і був похований у центральному кафедральному соборі Галича.

Період з 1187 до 1199 рр. ознаменувався активізацією галицьких бояр, їх заворушеннями. Літописець з сумом писав: «По смерті ж Ярославовій був заколот великий в Галицькій землі». Немаловажну роль в цих роках відіграв іноземний фактор. Постійно втручалася у галицькі справи Угорщина. Переконавшись, що допомоги від угорського короля чекати нічого, Володимир Ярославич звернувся за підтримкою до імператора Фрідріха Барбаросси, якому щорічно обіцяв давати 2 тисячі гривень.

Заручившись його підтримкою, а також уклавши договір з польським королем Казимиром Справедливим, Володимир Мстиславич повернувся до Галича. 6 серпня 1189 р. його вітало місцеве населення. Зрозумівши, що владу легше здобути, ніж утримати, не маючи достатніх сил, щоб впевнено себе почувати на галицькому столі, Володимир піддався під опіку князя Всеволода Юрійовича. Цей союз забезпечив йому князювання в Галичі на цілих десять років.

Після смерті Володимира Ярославича на політичну арену Галицької землі виходить один із найсильніших діячів на всій тодішній Русі володимирський князь Роман Мстиславич. Він проводив мудру зовнішню політику, ставши наймогутнішим «вікопомним самодержавцем всієї Русі». Інші джерела його титулюють «великим князем», «царем в Руській землі». Саме з іменем Романа Мстиславича історики справедливо пов'язують об'єднання Галичини і Волині та утворення на цій основі в 1199 р. Галицько-Волинського князівства. Однак, ця подія була не стільки суб'єктивною, тобто виключно пов'язаною з іменем Романа, як закономірним явищем в тогочасній історії. З приводу цього український історик Олександр Головка розмірковував: «Визнаючи величезний державний талант останнього, необхідно визнати, що, попри значні відмінності розвитку Волині і Галичини в X-XII ст. формування нового державно-політичного організму на південному заході Русі – це явище цілком закономірне, воно відповідало новій тенденції розвитку тодішнього суспільства, направленою на формування у майбутньому нових державних утворень, що повинні були мати централізований характер».

Після об'єднання Галичини й Волині Роман Мстиславич зайняв Київ, завдавши поразки володимиро-суздальським князям. За його князювання під одну руку потрапили всі князівства української землі, за винятком Чернігівського, – Київське, Переяславське, Галицьке та Волинське. В.Грабовецький відзначав, що за розмірами держава Романа Мстиславича не поступалася державі Фрідріха Барбаросси. Аналогічні думки висловив визначний російський вчений Борис Рибаків. Велика територіальна площа держави потребувала надійного захисту її кордонів, зокрема від половецьких орд.

Що стосується половців, то наприкінці XII ст. обстановка в степах стабілізувалась, половці взагалі перестали здійснювати набіги на Русь. Вони надавали перевагу збагаченню за рахунок власної скотарської бази і, звичайно, зовнішньої торгівлі. Можливо, саме в ці десятиліття і з'явилися перші половецькі словники. Половецький хан Кончак помер на самому початку XIII ст. Після нього влада перейшла до його сина Юрія Кончаковича. Початок XIII ст. характеризується встановленням відносного спокою і рівноваги. Руські князі припинили набіги і походи в степи, а половці – на руські землі. Лише окремі західні половецькі орди продовжували брати участь в руських братовбивчих війнах, ареною яких стало і Галицько-Волинське князівство. У 1202 р. на Галич походом пішов Рюрик – великий князь київський, який привів із собою багато половців. Їх очолювали Котян і Самогур Сутоєвичі. Зрозуміло, що Роман Мстиславич, який підкорив собі навіть Київ, змушений був відповісти на половецький напад.

Найважливішими серед антиполовецьких походів Романа, безперечно, були походи 1202 і 1204 рр. В 1202 р. він вирушив у половецькі степи і, як пише літописець, «взяв вежі половецькі і привів багато бранців і душ християнських велику силу визволив від них; і була радість велика в Руській землі». А в 1204 р. Роман організував зимою князів на половецькі кочовища і багато їх полонив. З цього приводу літописець відзначав, що Роман «кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як той рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той

тур, бо він ревно послідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян», тобто половців. Не випадково половецькі хани лякали Романом своїх дітей.

Могутність Галицько-Волинської держави в часи князювання Романа стала відома в Європі. Він підтримував міцні зв'язки з Угорщиною, Польщею та Візантією. Останню навіть врятував від половців. У 1197 або 1198 р. половці вдерлися у Візантію, спустошивши землі, що прилягали до Константинополя і, напевне, підступили б до самої столиці, але Роман Мстиславич раптово напав на них, пройшов по тилах ворогів і завдав їм нищівної поразки. Є підстави вважати, писав М.Котляр, що він ударив на кочовиків з нещодавно одержаного уділу в Руській землі. Успішне втручання Романа у війну між Візантією і половцями дає підстави вважати, що між князем і візантійським імператором існувала союзницька угода. Дружні стосунки тривали й далі. 1200 р. новгородець Добряня зустрів у Константинополі посольство від Романа на чолі з Твердятою Остромиричем. Відомо також, що у Романа шукав захисту візантійський імператор Олексій III Ангел, якого вигнали із Константинополя у 1204 р. хрестоносці.

Ще в 1198 р. Роман, готуючись до вирішального наступу на Галич, укладає мир з Угорщиною, який протримався аж до смерті князя. М.Котляр відзначає, що «король Андрій і Роман називали один одного братами (звичайний в середньовіччі титульний термін при звертанні до рівного собі). Після Романової загибелі в битві під Завихостом Андрій іменував його вдову, княгиню Анну Романову, «ятрівкою» (братовою), що зафіксовано у Галицько-Волинському літописі. Ще раніше Роман уклав подібний договір з польським королем. Виходячи з цього, досить незрозумілою є причина походу Романа Мстиславича на Польщу в 1205 р., в якому князь загинув. Однак, зупинимось на ньому більш детально.

Микола Котляр, посилаючись на дані французького хроніста XIII ст. Аберіка з Трус Фонтена, твердить, що Роман прямував до Саксонії і лише переходив через польські землі. Це повідомлення, а також досить глуха звістка німецької Гальберштадської хроніки, що 1203 р. імператору Оттону допомагали якісь слов'яни, дали привід ученим вважати, що Роман втрутився у боротьбу за корону Германської імперії, підтримував Гогенштауфенів проти вельфів і напав на союзника останніх Лешка. У світлі цієї версії рамки міжнародної європейської політики галицько-волинського князя виглядають дуже широкими».

Дещо ширше про похід Романа на Польщу пише Володимир Пшик, який наводить кілька версій з приводу цього. По-перше, можлива інтрига третіх осіб, які були зацікавлені у послабленні обох, чи котрогось одного, з втягнутих у конфлікт суперників. З польської сторони таким міг бути великопольський князь Владислав Тонконогий, а з руського середовища – представник галицького боярства Кормильчич. По-друге, причиною походу могла бути участь Романа на боці Філіпа Швабського у його боротьбі за німецьку корону проти Оттона II Саксонського. І, по-третє, Роман виступив проти Лешка Білого, маючи намір підпорядкувати собі Люблінську землю. На думку В.Пшика, саме третя причина була визначальною для походу Романа в 1205 р. Можливо, так воно і було, бо наступники Романа неодноразово здійснювали походи в Сандомирську і Люблінську землі, а за часів правління Лева Даниловича Люблінська земля увійшла до складу Галицько-Волинської держави.

Дещо віддаленими були відносини Галицько-Волинського князівства з Римом. У 1204 р. папа Іннокентій III запропонував князеві зректися «схизми». Кенігсберзький літописець повідомляв з цього приводу: «Папа римський... послал к нему посла своего склоняеть чтоб принял закон папешский учиня ему многие обещания королем русским его учинить и обещанные от поляк города ему отдать». Папський посол «Выславлял власть и силу папешскую и что он сможет Романа богата, сильна и честна мечем Петровым учинить. Роман, меч свой выняв, показал послу и спросил: «Такой ли меч

Петров у папы? Если имеет таков, то может города брать и другим давать, но противу закона... А я имею мой и доколе есть при бедре моей, не имею нужды иначею покупать, токмо кровию, как отцы наши и деды распространени и умножили землю Русскую». Метою пап, вважає український дослідник Юрій Свідерський, біло підпорядкування собі Південно-Західної Русі. Але папство наштовхнулось тут на впертий опір князівської влади Романа Мстиславича.

Короткочасне князювання Романа Мстиславича високо оцінили сучасники. Характеризуючи Романа, польський хроніст пише, що він «за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями руськими». На думку Михайла Грушевського, «слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не дозволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах; так відзиваються про нього сучасні письменники грецькі, польські». Високу оцінку Роману Мстиславичу дали Микола Костомаров і російський історик Василь Татишев. Завдяки останньому до нас дійшов найбільш повний портрет князя, почерпнутий вченим з якоїсь хроніки: «Сей Роман Мстиславич – онук Ізяславів на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понадміру сильний, з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві, запинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільний на військові виправи; най паче це він показав, коли утрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах проводив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний».

Смертю Романа миттю скористалися ворожі князівській владі боярські угруповання, і на цілі десятиліття Галицько-Волинська земля стала ареною жорстокої боротьби, іноземного втручання, від чого найбільше терпіло місцеве населення. Галицький літописець з гіркотою зауважує: «Великі чвари почалися в Руській землі». Становище Ганни Романової стало настільки важким і небезпечним, що вона змушена була в 1206 р. визнати зверхність угорського короля Андрія, який з цього часу почав себе титулувати «королем Галичини й Волині». Швидко з'ясувалося, що Угорщина не стільки допомагає Ганні, як має серйозні наміри на ці землі. Вдова Романа, переконавшись у зраді угорців, спішно покинула Галич і обрала місцем свого осідку стару Романову вотчину – Володимир-Волинський. Однак, в цьому місті боярська опозиція була вороже налаштована щодо неї, і вже наступного дня Ганна вирішила покинути Володимир. Вона, разом із малолітніми синами – Данилом і Васильком, була «з великою честю» прийнята польським князем Лешком. Так почалася багаторічна одіссея Романовичів по чужих світах. Лише 1245 року, через сорок років після смерті батька, Данилові вдалося заволодіти галицьким столом. На той час він вже зарекомендував себе як досвідчений полководець, політик і дипломат, з яким рахувалися не тільки на Русі, але і в політичних колах Заходу.

Зовнішньополітична діяльність Данила Галицького неоднозначно оцінювалася в історичній науці, хоча, відзначимо, позитивні думки переважали. «У відносинах до своїх західних сусідів, – писав Микола Костомаров на сторінках своєї «Руської історії в життєписах її головних діячів», – як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, неустрашимий, але разом з тим великодушний і добрий до наївності, менше всього був політиком... Цей князь являв собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі, при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від своїх батьків та дідів політику хитрощів та насильства і звикли не розбиратися в засобах задля досягнення мети... Особа Данила Галицького зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Високо оцінив здобутки Данила Романовича на міжнародній арені видатний російський історик Сергій Соловйов. На сторінках своєї фундаментальної праці «Історія Росії з найдавніших часів» вчений відзначав: «...Не одною щасливою боротьбою з варварами знаменитим був король Данило в сусідніх державах; боротьба з варварами не заважала йому брати участь в справах цих держав, підняти і тут значення Русі... Данило зробив для Південної Русі все, що можна було чекати від нього при тих важких обставинах, яким міг бути на рівні тільки князь, талановитий подібно Данилу і подібно Данилу випробуваний бідуваннями, який з ранньої молодості не знав спокою...». Високу оцінку діянням Данила Галицького дав інший відомий російський історик Василь Ключевський.

Михайло Грушевський дуже суворо підходив до оцінки зовнішньої політики Данила. Вчений закидав князеві, нібито «його дипломатія була хаотична, його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів організувати якогось широкого союзу руських князів, ані оперися на народні маси». Вчитель М.Грушевського Володимир Антонович відносив Данила Галицького до «найбільш талановитих і обдарованих» представників південно-руського народу. Степан Томашівський вважав, що в особі Данила Романовича «зійшла до гробу одна з найідеалістичніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний, гуманний, при сім енергійний». Олександра Єфименко всі досягнення Галицько-Волинської держави пов'язувала з «талановитою особистістю Данила». На глибоке переконання Наталії Полонської-Василенко, «з Данилом зійшов з історичного кону один з найвидатніших володарів України, талановитий, самовідданий, освічений. Загальні обставини не дали йому довести до кінця справу піднесення України, але, незважаючи на всі перешкоди, він багато зробив у цьому напрямку... Галицько-Волинська держава зайняла почесне місце серед європейських держав».

Для того, щоб краще зрозуміти обставини, в яких доводилось діяти Данилу Галицькому, необхідно, хоча б у деяких аспектах, зупинитися на монголо-татарах, навала яких на Русь привела до встановлення жорстокого іга. З монголо-татарами рахувалися тоді всі володарі Європи. Не міг з ними не рахуватися і Данило Романович.

Руські полки вперше зустрілися з монголами в 1223 р. на р.Калці, куди вони прийшли, щоб допомогти половцям. Сучасний дослідник І.Овсій у своїй книзі «Зовнішня політика України: від найдавніших часів до 1944 року» знайомить читачів з дипломатичною інтригою напередодні битви. Автор пише, що коли об'єднане військо руських князів збиралося в дорогу, до його керівництво прибуло десять послів від монголо-татар, які запропонували мир на тій підставі, що їхнє військо не входило в руські землі й не грабувало їх, а мало тільки єдину мету – покарати непокірних половців. Тому об'єднаним військам послали пропонували нападати не на монголо-татар, а на половців. Князям такі речі, мабуть, здалися провокаційними й підступними, бо вони вдалися до дій, які рідко застосовуються в дипломатичній практиці: наказали скарати послів на смерть.

Навіть цей непродуманий вчинок руських князів не збентежив татар. На сімнадцятий день походу руського війська на південь нові послы з'явилися перед князівськими очима. Це було неподалік від гирла Дніпра. Тепер уже про мир не йшлося. Навпаки, монголо-татари виявили характер. Вони сказали: «Ви умертвили наших послів і хочете битви? Хай буде! Ми вам не зробили зла. Бог один для всіх народів: він нас розсудить». Наскільки цей факт мав місце в нашій історії, важко судити. Однак, битва 1223 р. на Калці завершилася повною поразкою руського війська. У ній, про що писав академік Іван Крип'якевич, взяв участь і Данило Галицький: «Молодий, 18-літній князь кинувся відважно у бій, дістав рану у груди, але не вважав на це й далі напирив на татар так, що вони почали уступати. За ними пішли в бій і інші

полки. Але справу попусували половці: почали втікати перед татарами й ослабили боєву лінію. Задні українські полки, що не ввійшли ще в бій, заметушились. Тоді татари вдарили всею силою, їх стрільці закинули військо стрілами, – навіть Данило не міг утриматись, всі князі почали 31 травня відворот. І перемога над усіма князями руськими стала, якої не бувало ніколи».

Після цієї перемоги монгольські полководці Джебе і Субудай не пішли углиб Русі. Російський історик Вадим Каргалов зауважив, що «їх розвідувальний похід показав, що народи Східної Європи будуть чинити завойовникам впертий опір і що для навали на захід потрібні значно більші сили». Після смерті в 1227 р. Чингізхана, головна роль в наступі на Східну Європу відводилася хану улусу Джучі. Рішення про відновлення наступу було прийнято новим великим ханом Угедеем на курултаї 1229 р.

Вдруге монголи з'явилися на Русі в 1237 р. Цікаво, що їх напад не був таким раптовим, як інколи про це пишуть історики. На Русі знали не тільки про те, що готується навала, але навіть і про місце концентрації ординського війська. Навіть, якщо би і вдалося зібрати загальноруське військо, писав В.Каргалов, воно по чисельності значно поступалося б військам хана Бату. До того ж, об'єктивні історичні умови робили таке об'єднання неможливим. Кожне князівство оборонялося самостійно, що полегшувало завойовникам просування вперед. Так впали Переяслав, Чернігів, підійшла черга й до Києва. У 1240 р. монголи взяли «матір міст руських». Велике європейське місто з населенням до 150 тисяч чоловік після навали мало лише 170 уцілілих дворів. З-під Києва татари пішли на Галицько-Волинську державу. Було захоплено Володимир, Галич та більшість інших міст і фортець князівства. Наприкінці 1241 р. Батий, як його називали на Русі, завоював усю Південно-Західну Русь. Існує версія, що воєвода Дмитро, який обороняв Київ і за проявлену відвагу був залишений при Батисві, відрадив хана від думки надовго залишатися на окупованих землях. «Не залишайся в цій землі довго, – переконував Батия Дмитро, – це земля сильна, зберуться на тебе, й не пустять тебе у твою землю». Після невдалого походу в країни Центральної і Південної Європи, в 1242 р. Батий осів на пониззі Волги, де заснував державу Золоту Орду, яка формально входила до складу Монгольської імперії, але фактично з самого початку свого існування стала незалежною.

Цікаві думки з приводу наслідків навали монголо-татар на Русь висловив англійський історик Джон Феннел. Не ставлячи під сумнів руйнування руських земель Батием, Д.Феннел, разом з тим відзначив, що у «дивно короткий час все повернулось у свою колію». Досить швидко русичі відбудували Київ. Стародавні хроніки і літописи не фіксують нових походів татар на Русь. На думку Д.Феннела, ймовірно «переважна більшість руських земель перейшла безпосередньо під контроль татар». Що стосується впливу монгольської навали на зв'язки із зовнішнім світом, то можна стверджувати, що торговельні відносини з Заходом потерпіли не стільки від татарського спустошення в 30-ті роки XIII ст., скільки по причині нападів на Русь з боку її західних сусідів – шведів, німців і литовців.

Монголо-татари не звикли залишатися тривалий час на окупованих ними землях. Однак, це не означає, що вони не контролювали процеси, які там відбувались. Спочатку вони залишали на займаних землях баскаків – намісників хана, на яких накладалися обов'язки збирати данину. Згодом вони відмовилися від інституту баскаків, довірившись руським князям. Плано Карпіні, який в 1246 р. відвідав Київ, пише про десятину, яку отримували монголо-татари як з майна, так і з людей. За ординськими звичаями переписувалося все населення, навіть немовлята, із кожного бралася данина – з багатого і з бідного. Хто не платив данини – потрапляв у рабство. Несвоєчасна сплата данини призводила до появи каральних загонів монголо-татар. Даниною не обкладалися лише церкви та монастирі. Заграванням з представниками

духовенства монголо-татари хотіли показати місцевому населенню, що вони терпимі до чужої релігії. Задобрене духовенство не закликало народ до опору. Програла тільки народна справа боротьби з ворогом.

Оригінальністю і хитрістю відзначалася практика видачі руським князям так званих ярликів – документів, які дозволяли їх власникам володіти певною територією. Нерідко монголи натравлювали князів один на одного в боротьбі за ярлик. Відомий факт, коли Олександр Ярославич, прозваний Невським, доносив навіть на свого брата Андрія з тим, щоб одержати від хана ярлик. І таких випадків можна навести безліч. Взагалі, монголи досить уміло використовували будь-які чвари і непорозуміння між руськими князями. Їм були на руку постійні уособиці і братовбивчі війни між князями, які в кінцевому рахунку ослаблювали Русь, роблячи її покірною щодо Золотої Орди. Ось у таких обставинах доводилось діяти Данилу Романовичу. Якою була його політика стосовно Орди? Чи можна її вважати далекоглядною? Спробуємо відповісти на ці питання, використовуючи здобутки сучасної історичної науки.

Галицько-Волинське князівство, сплондроване навалою Батия, як і інші руські землі, почало поступово відбудовуватись. Безперечно, головна заслуга в цьому належить Данилу Романовичу. Галицький книжник схвально пише про заходи князя, спрямовані на відродження старих і будівництво нових міст. У посмертному панегірику Данилу Галицькому в переліку його чеснот з повагою сказано, що він збудував багато міст. Одним із таких міст був Холм. Данило так укріпив його, що монголо-татари не змогли взяти Холм під час походу в 1241 р. Князь також побудував міста Данилів, Стіжок, Угровськ, які повинні були виконувати роль фортець. На честь одруження свого сина Лева з угорською королівною Констанцією в 50-х роках XIII ст. Данило Романович почав будівництво Львова. Успішне будівництво нових міст-фортець серйозно занепокоїло ставку Батия, який розгледів у цьому небезпеку з боку Данила Монголи, вірні своїй тактиці не давали жодному з руських князівств особливо зміцнюватись, вирішили обмежити незалежність Галицько-Волинської держави. Адже доти вони встигли обкласти даниною майже всі давньоруські землі, за винятком Галичини і Волині. Немаловажне значення мав і той факт, що більшість руських князівств уже побувала в хана, засвідчуючи цим свою покірність і залежність. Виняток становив Данило Романович.

У 1245 р. Батий наказав своєму намісникові у Південно-Західній Русі Мауці послати до галицько-волинського князя людей з вимогою: «Дай Галич!». Правда, М.Костомаров вважає, що посланці Батия з'явилися в 1250 р. Як зреагував на вимогу хана Данило? Уже згадуваний відомий історик Микола Костомаров у своєму змістовному нарисі «Князь Данило Романович Галицький» детально описав позицію князя: «Данило зажурився. Зайнятий безперестанними війнами з своїми супротивниками, він не встиг зміцнити міст своїх і не був у стані дати відпір татарській навалі, якщо вона піде на нього. Обдумавши своє становище, Данило сказав: «Не дам півотчини своєї, сам поїду до хана». М.Костомаров виправдовує вчинок князя, бо «відібравши Галич, монголи не залишили б його в спокої з рештою володінь; і тому розсудливим було заздалегідь визнати себе данником хана, щоб утримати свою силу на майбутнє, коли, при сприятливих умовах, можна буде заговорити інакше із завойовниками Русі». 26 жовтня виїхав Данило в ставку Батия.

Біля Переяслава Південного зустріли Данила та його почет загони Куремси. Через чималий час князь приїхав на Волгу до Батия. Коли Данило Романович увійшов до ханського намету, Батий приязно зустрів його і спитав: «Даниле! Чому ти раніше не прийшов; та добре, що нині прийшов. Чи п'єш чорне молоко, наше питво кобилячий кумис?». Данило ввічливо відповів ханові: «Досі ще не пив, але якщо ти звелиш, то вип'ю». Той же Батий сказав: «Ти вже наш, татарин, то пий наше питво». Щоправда,

потім хан прислав князеві вина, великодушно зауваживши: «Ви не звикли пити молоко, пий вино». За свідченням Галицько-Волинського літопису, Данило пробув у Орді 25 днів. Унаслідок переговорів монголо-татари затвердили його галицько-волинським князем.

Необхідно погодитись з Миколою Котлярем, який, оцінюючи політику Данила щодо Орди, писав: «Ціною особистого приниження Данило зберіг не лише життя. Він зберіг недоторканість західноукраїнських земель, не пустивши туди монголо-татарських намісників – баскаків, і виграв час, такий необхідний для згуртування руських сил для відсічі загарбникам».

Намагаючись вберегти свої володіння від нападів монголо-татарських орд, Данило Романович справно платив ханам данину. Однак, було б невірно всю його зовнішньополітичну діяльність стосовно Орди зводити до рабського плазування перед завойовниками. Історичні джерела свідчать, що Данило Галицький вже в 1252 р. відкрито вступив у збройний конфлікт із загонами монгольського полководця Куремси. Останній вторгся до галицького Пониззя, прорвавши оборону на Дністрі, але був розбитий військом Лева Даниловича. Наприкінці 1254 р. Данило перейшов у більш рішучий наступ проти Куремси, який продовжувався до 1257 р. Така активність галицько-волинського князя добряче занепокоїла Орду, яка вирішила поставити на місце непокірного васала. В 1258 р. досвідчений монгольський полководець Бурундай з'явився у володіннях Данила, наказавши йому «розметати міста». Монголо-татарським силам, які у багато разів переважали чисельністю і бойовим оснащенням, неможливо було протистояти. Не міг князь сподіватися і на підтримку свого союзника Андрія Ярославича, який перед тим став жертвою монгольського полководця Неврюя. Довелося власноручно руйнувати нещодавно споруджені міста. Уцілів лише неприступний Холм, гарнізон якого з презирством відхилив вимоги Бурундая рзібрати вежі і мури міста.

Отже, Данило Галицький проводив досить активну політику стосовно монголо-татар. Безумовно, правий В.Пашуго, який вважає, що в цей період (до 1257 р.) відносини Галицько-Волинської Русі з Золотою Ордою мали дещо інші форми, ніж відносини з ними Північно-Східної Русі. Вже саме географічне положення Південно-Західної Русі примушувало ординських політиків бути обережними. На думку російського історика Олександра Преснякова, ординці «у зв'язку із значною віддаленістю центрів своєї сили і внаслідок процесу розкладу цієї сили, який рано розпочався у судорожних смутах Золотої Орди, відіграють роль значної, але другорядної сили, що насувалась іноді грізно, але не здатна була міцно організувати своє панування над Південною Руссю».

Отже, Данило Романович, на відміну від Олександра Невського чи Андрія Ярославича, які справно платили данину, мав більше можливості чинити опір монголо-татарському ігу. На цей фактор не могли не звернути увагу дипломати папської курії. Тим більше, що на I Ліонському соборі, який відбувся наприкінці червня 1245 р., папа Інокентій IV проголосив себе об'єднуючим центром антиординського руху. Сучасний дослідник Юрій Свідерський констатував, що на вищеназваному соборі виступив також представник Русі архієпископ Петро.

Ю.Свідерський, ввівши до наукового обігу чимало оригінальних джерел, досить детально проаналізував відносини галицько-волинського князя Данила Романовича з Римом. У 1245 р. папа Інокентій IV відправив на Схід посольство на чолі з францісканцем Джіованні дель Плано Карпіні. Намагання курії, з одного боку, використати східних ханів у своїх цілях, а з іншого – показати себе в очах Європи захисниками християнської цивілізації від «варварів» привело до подвійної гри, яку почала вести папська дипломатія з середини XIII ст. На той час Данило Романович

знаходився в Орді, тому Карпіні зміг зустрітися тільки з Васильком, але згоди на укладення релігійної унії останній не дав.

Услід за місією Пано Карпіні у 1247 р. папа направив друге посольство на Схід на чолі з домініканцем Асцеліном, перед яким ставилось завдання розвідати військово-політичні сили золотоординців на Близькому Сході. З такою ж метою Золоту Орду відвідали папські послы в 1250 р. і 1252 р. Ю.Свідерський твердить, що папа послав п'ять листів на Русь, в одному з яких пропонував Данилу Галицькому прийняти радника і помічника у справах церкви, в проведенні унії з римською церквою та в організації боротьби проти татар. Перелік цих конкретних пропозицій свідчить, що представники папи все-таки зустрічалися з Данилом Галицьким.

Десь наприкінці зими 1246 р. Карпіні зустрівся з Данилом Галицьким, який повертався з ханської ставки. Місце зустрічі було десь між Дніпром і Доном; у володіннях хана Картана, зятя Батия. Там і відбулись переговори папського посла з галицько-волинським князем. Їх зміст зводився до того, що папський легат, очевидно, виконав дане йому доручення і передав князеві пропозицію про воєнний союз з римською церквою. Остаточної відповіді Данило все-таки Карпіні не дав, однак незабаром відправив посольство до папи з викладом своїх умов, за яких він погоджувався на унію.

На думку Ю.Свідерського, Данило відправив перше посольство в Ліон у 1246 р. В одній з булл, які видав папа, підтверджується суверенність прав галицько-волинських князів Данила, його сина і брата Василька Романовича і суворо забороняється будь-кому, чи то хрестоносцям, чи іншим духовним особам набувати землі на території, яка належить цим князям, без їх на це згоди. Всі булли, починаючи з другої половини 1247 р. свідчать, що папа пішов на деякі поступки в другорядних питаннях заради досягнення головної мети – політичного підкорення Південно-Західної Русі. Отже, переговори, що їх розпочав Інокентій IV з галицько-волинським князем про воєнний союз і церковну унію, привели до взаємного обміну посольствами і номінального визнання курією суверенності Галицько-волинського князівства та його рівноправності у відносинах з іншими державами. Данило Галицький уміло використав ці переговори для стабілізації західних кордонів свого князівства. Князь Данило коронувався в 1253 р. в Дорогичині, однак ця угода не привела ні до унії, ні до спільної боротьби проти Золотої Орди. Обіцяний хрестовий похід проти татар під зверхністю папи так і не відбувся.

Відносини Данила Галицького з Римом довели, що галицько-волинський князь є досвідченим дипломатом, який намагався використати будь-яку можливість для свого зміцнення на міжнародній арені. Йдучи на угоду з римською курією, Данило не стільки покладався на її допомогу, скільки мав на увазі нейтралізувати папство як ворога, що постійними дипломатичними інтригами загрожував або західним кордонам князівства, або воєнним союзом з Золотою Ордою. З такою думкою Ю.Свідерського необхідно погодитись.

Якими були відносини Данила Галицького з Угорським королівством? Ще з часів Київської Русі південно-західний кордон з боку Угорщини, відзначав український археолог і історик Вітольд Ауліх, утворював Карпатський хребет, а точніше вся смуга Карпат. Руські та угорські прикордонні укріплення були розміщені на підгірських рівнинах. Нинішнє Закарпаття не входило до складу Галицької землі постійно, а лише спорадично. Далі границя повертала у верхів'я Пруту і в бік Середнього Дністра, де її захищав ряд фортець – Василів, Кучелмик, Онут, Бакота, Ушице, Каліус, які оберігали Галичину від степового Поля. Далі на південь руських поселень не було, зате досить вільно почували себе тут половці. Залежність території межиріччя Дністра і Пруту від

Галицького князівства – дискусійна. На наш погляд, її статус визначив на своїй карті Орест Субтельний як «територію під контролем Галичини».

З кінця XII століття головним об'єктом наступальної політики королів Угорщини залишається східний сусід – Галицько-Волинська Русь. Із зазіханням на володіння нею вони виступили з кінця XI ст. Угорські королі не раз брали участь у тамтешніх феодальних усобицях. Так було періодами з 1092 по 1200 роки. Не поліпилися суттєво відносини з Угорщиною і в першій чверті XIII ст. Данило Галицький лавірував, укладаючи союзи з ворогами короля Андрія. Можливо, і спроби в 1237 і 1239 роках одружити Лева з королівською дочкою Констанцією мали на меті припинити напади угорців. Закарпатський історик Іриней Кондратович писав, що «близь за 40 років текли сі кроваві битви і так король Андрій, Бейла де з 12 раз засіли Галичину і виступили із неї». Данило не полишав надії на нормалізацію стосунків з Угорщиною, одночасно піклуючись про єдність своєї держави.

У боротьбі проти монголо-татарського іґа Данило Романович покладав надії на угорського короля Белу, сподіваючись, що загроза втрати незалежності об'єднає Угорщину з Галицько-Волинським князівством. Однак Бела відмовив Данилові, боячись виступити проти завойовників. Замість того, аби підтримати князя в боротьбі проти жорстокого і підступного ворога, Бела починає досить активно підтримувати різноманітні боярські угруповання, які погрожували Галицько-Волинській державі зсередини. Конфронтація між Данилом Галицьким і угорським королем досягла апогею влітку 1245 р.

Битва під Ярославом, яку необхідно розцінювати як серйозне випробування міцності держави Данила Галицького, була в центрі наукових досліджень визначних українських істориків Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича та багатьох інших. Досить повну і об'єктивну картину битви під Ярославом відтворив у своїй монографії «Данило Галицький» (К., 1979) Микола Котляр.

У 1245 р. чернігівський конкурент Данила на галицький трон Ростислав, заручившись солідною підтримкою військ угорського короля, які очолював досвідчений полководець Фільній, готувався до взяття Галичини. Угорських феодалів підтримали польські війська й ті галицькі бояри, яким пощастило уникнути Данилової карі. «Галицька епопея» для Ростислава та чужинців, які прийшли з мечем на нашу землю, почалася досить успішно: вони здобули Перемишль і обложили Ярослав. Фільній розташував свій табір і почав готуватися до штурму. Літописець, твердо стоячи на боці Данила, писав, що угорський полководець настільки був упевнений у перемозі, що затіяв під стінами Ярослава рицарський турнір.

У ході битви Данило Галицький показав себе досвідченим полководцем і дипломатом, політиком-реалістом. На відміну від угорців, які значно переоцінили свої можливості і недооцінили військово-моральних якостей руських дружинників, Данило звернувся з проханням до мазовецького князя Конрада та литовського володаря Мендовга. Згода була дана, хоча війська союзників прибули на підмогу вже тоді, коли справа була вирішена.

Хід битви докладно описав М.Котляр: «На чолі з Данилом руське військо вирушило з Холма. Попереду, згідно з правилами класичного воєнного мистецтва, йшов авангард під командуванням Андрія. На нього було покладено завдання розвідки боєм, а також підбадьорити ярославців. Далі рухались головні загони під командуванням старшого Романовича. Форсувавши річку Сян, Данило перешиковав полки з похідного у бойовий порядок, і військо неквапно й грізно пішло на ворога... Фільній, залишивши біля обложеного Ярослава частину піхоти, щоб запобігти вилазці городян, з ударними полками рушив назустріч військові Данила. 17 серпня 1245 р.

відбулася генеральна битва». Безперечно, правий М.Котляр, вважаючи, що битва під Ярославом була однією з найбільших в історії Давньої Русі.

Данило Романович особисто командував полками. Його головний полк знаходився на лівому фланзі, в центрі стояв Андрій «з малою дружиною», а на правому фланзі – полк Василька, який повинен був протистояти полякам. Фільній, побачивши нечисленність Андрієвої дружини, наказав Ростиславу з відбірним загоном вибити її позиції. Данило ж, оцінивши ситуацію, вирішив узяти ворожі війська у «кільце», тому послабив центр і зміцнив фланги. Цей дотепний задум спрацював. Як і передбачав Данило, військо угрів накинuloся на дружину Андрія, а поляки одночасно вдарили по флангу Василька. Стримуючи натиск переважаючих сил Ростислава, дружина князя Андрія повільно відходила, точно виконуючи стратегічний план Данила. Тим часом сам князь з частиною свого полку зайшов через ліс у тил наступаючому ворогові. Рішучий удар Данила прийняв на себе полк Фільній. Літописець відзначає, що разом із батьком у запеклій борні бився і молодий син Данила Романовича Лев, який «зламав свій спис об самого Фільнія». Данило на чолі своїх дружинників пробився в гущу ворожого війська, схопив хоругву Фільнія і подер її на шматки. На думку сучасних дослідників, «це мало разючий психологічний вплив на ворога», а несподіваний для угрів обхідний маневр галицько-волинського короля вирішив долю битви під Ярославом.

Відступ угорських і польських військ поступово перетворився у ганебну втечу. Першим здійснив спробу врятувати собі життя Ростислав. Саме йому і пощастило успішно втекти. Що стосується Фільнія та ватажка польських загонів Флоріана, то вони були схоплені й приведені до Данила. За наказом галицько-волинського князя Фільній був страчений. Це була розплата за масові знущання угорського воєводи над місцевим населенням. Такою була і доля багатьох його соратників, а також боярського ватажка Володислава – запеклого ворога Романовичів. Коли руські полки повертались до Холма, вони зустрілись з польськими та литовськими військами, що поспішали їм на допомогу, в якій тепер не було потреби. Військо Романовичів і населення Ярослава святкувало повну перемогу, яку важко переоцінити.

Оцінюючи перемогу Данила Галицького під Ярославом, М.Грушевський відзначав: «Учасники битви, розходячися з-під Ярослава, мабуть, не уявляли собі, що вона буде останньою в історії галицьких заворушень по смерті Романа. В дійсності так сталося. О ярославські мури розбились змагання противників – видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров «злого мятежника землі», пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олігархії, на котру сі змагання опирались». Ці висновки не втратили своєї сили понині. М.Костомаров писав: «Наступного року Данило примирився з угорським королем, при посередництві митрополита Кирила, і король віддав за сина Данила Льва дочку свою. Весілля святкували в Ізволіні і Данило, в знак миру, привів з собою і віддав королю угорських полонених, узятих під час ярославської битви».

Сучасні дослідники М.Котляр і В.Смолій влучно відзначили: «Данило і Василько розуміли, що на карту поставлені не лише їхні життя, а й доля Галицько-Волинської Русі: чи залишитися їй вільною, чи перетворитися у провінцію Угорського королівства, нехай навіть з руським маріонетковим князем на чолі. Романовичі ґрунтовно підготувалися до вирішальної битви, зібравши велике і відмінно озброєне піше і кінне військо... перемога була повною». Ще один аспект, такий важливий у політиці, відзначив М.Котляр: «Романовичі жили в злагоді, молодший, Василько, у всьому слухався старшого, Данила, який перевершив його за державними і воєнними здібностями. Водночас на Русі й за кордоном їх справедливо вважали співправителями Галицько-Волинського князівства. Коли був відсутній один брат, всіма справами порядкував другий. Це було незвичним для тих жорстоких часів, коли син убивав

батька, щоб сісти на його князівський стіл, а брат ішов війною на брата, щоб заволодіти його землями. Зворушлива дружба між Романовичами свідчить про високі моральні якості обох братів». Перемога Данила Галицького над об'єднаними силами угорських і польських феодалів під Ярославом змінила ставлення до галицько-волинського князя папської курії, про що вже йшлося вище. У 1246 р. Данило уклав союз з угорським королем Белою IV, який протримався без суттєвих порушень до самої смерті галицько-волинського князя.

Отже, Данило Галицький активніше за будь-якого іншого галицького правителя вів справи в Європі. Підтвердженням цьому були і шлюбно-династичні союзи, укладені ним. Саме звертаючи увагу на великий міжнародний авторитет галицько-волинського князя, литовський князь Мендовг пішов на територіальні поступки Данилу Романовичу в Мазовії. На знак доброї волі Мендовг дав згоду на шлюб двох своїх дітей із сином і донькою Данила. Правитель Галицько-Волинської держави одружив свого сина Романа з наступницею Бабенберзького престолу Гертрудою і зробив навіть спробу, хоча й невдалу, посадити сина на австрійський герцогський престол.

У 1264 р. Данило Галицький помер у своєму улюбленому місті Холмі. Після його смерті галицька земля перейшла в спадок прямо до його синів – Лева, Мстислава і Шварна. Після кончини Шварна, володаря Литви, Лев почав активну боротьбу за литовський престол, використовуючи при цьому не завжди чесні методи. Тоді це було цілком нормально. Успіху, щоправда, він не досяг, бо литовці самі собі вибрали князя. Олександра Єфіменко вважала, що боротьба, яка почалася між Левом і Шварном за литовський престол, завдала великої шкоди, ці інтриги «розірвали мирне об'єднання Литви з Руссю» і «навернули на державу нове спустошення з боку татар». До цього додамо, що правда була на боці Шварна, котрий, як старший син Данила, мав успадкувати за своєю дружиною Литву.

Данило Галицький прагнув виховати своїх синів справжніми воїнами, тому ми найбільше дізнаємося про Лева за його походами. Саме він найчастіше допомагав батькові в них. Так, під час походу Данила в Опаву (Чехія) в 1254 р. тільки з приходом Лева вдалося здобути фортецю Носсельт і спустошити опавську землю. Через рік, в 1255 р., Данило з сином організували похід на в'ятичів. Сергій Соловйов писав, що «молодий Лев Данилович, дізнавшись, що один із князів ятвятських, Стекинт, закріпився зі своїми в лісі, пішов на нього, вбив самого, брата його... і приніс до батька зброю Стекинтову і брата його». Це обрадувало короля Данила, що побачив у синові свою надійну зміну. У 1256 р. під час нового походу Данило і Лев також одержали перемогу. З цього часу батько почав доручати синові самостійне вирішення найважливіших справ. Лева Даниловичу навіть вдалося вигнати монголо-татар з Бузького узбережжя. Коли на галицькій землі з'явилося військо Бурундая, Данило посилав їм назустріч саме Лева Даниловича.

Отже, Лев Данилович виявив здібності талановитого полководця і був, за визначенням Миколи Аркаса, «дуже жвавим чоловіком». Він і пізніше брав безпосередню участь у походах 1286-1287 рр., а в 1292 р. здобув польське місто Люблін. «Під час походів у Сілезію і Бреславщину, – відзначав С.Соловйов, – галицька рать взяла багато здобичі». Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н.Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 року, який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев».

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускав, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим вчений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними.

Більш детально про володіння Лева Даниловича за Карпатами М.Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з сього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому «русини» разом з «татарами».

Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М.Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Русі й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнішій грамоті кор. Кароля Анжу, з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також звязувати з його угорською політикою».

Іван Крип'якевич вважав, що в кінці XII ст. Закарпаття входило до складу Галицько-Волинського князівства. В «Історії України» він пише про взяття Левом комітату Березь, хоча вченому не вдалося з'ясувати, як це сталося. Можливо, будучи зятем Белли IV, утримуючи окремі землі нинішнього Закарпаття, підкреслював І.Крип'якевич, Лев підтримував добросусідські відносини з Угорщиною Але згодом вони погіршились і розпочалась війна, в ході якої князь захопив ще деякі землі. Як доказ він теж наводить грамоту 1299 р. І Крип'якевичу не судилося з'ясувати, на яких правах галицький князь володів цими землями, і це він визнавав у своїх працях.

Вищезгадану проблему намагався вирішити і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, – писав він, – там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він уважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією

посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави». А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І.Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину и пустошило верхное поречя Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру і для її вирішення необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства).

На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

*Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота?*

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами».

Про останні дні великого князя відомо мало. Микола Аркас відзначав, що Лев Данилович «усяково старався вдержати у Галичині батьківський порядок, а синові своїому оставити наслідство, котро здобув собі од батька». Додамо до вищесказаного, що він передав синові не тільки землі батька, а й Люблін та закарпатські територіальні надбання. Останні свої дні Лев Данилович, за деякими джерелами, провів ченцем у монастирі й помер близько 1300 р.

Після смерті Лева князував його син Юрій, який домігся в 1303 р. від Константинопольського патріарха права заснувати в Галичині окрему митрополію. Останніми представниками династії Романовичів були сини Юрія Андрій і Лев, які правили удвох. У той час зростала могутність Литви, що непокоїло князів. Тому вони уклали союз з Тевтонським орденом. Стосовно монголо-татар вони проводили активну політику. Можливо, що й загинули вони разом у боротьбі з ними в 1323 р. Через відсутність прямих нащадків галицькі бояри обрали князем польського кузена Романовичів – Болеслава Мазовецького, але черговий конфлікт князя з ними закінчився для нього трагічно: його отруїли в 1340 р. З тих пір Галичина й Волинь потрапляють під владу чужоземних правителів.

Наприкінці XIX століття північно-західна провінція Італії П'ємонт стала притягальним центром об'єднання роздробленої, ослабленої країни. Високий політичний і національний дух італійського народу спричинився до об'єднання всіх земель навколо П'ємонту, внаслідок чого в 1870 р. виникла єдина незалежна Італія. Щось подібне мало місце в історії національно-визвольних змагань українського народу в XX столітті, коли роль П'ємонту взяла на себе Галичина – найсвідоміша частинка свободолубивої України. Консолідуючу роль відіграла Галичина в XII-XIV ст. Із падінням Київської Русі українська державність не зупинилась, вона

продовжувала функціонувати на Заході, в умовах Галицько-Волинської держави. І головне, ця держава була першою державою тільки українського народу, ні від кого незалежною, що засвідчив дальший процес формування нації. У Галицько-Волинській державі започатковано ідею колективної безпеки проти іноземного поневолення. Йдеться про організацію протитатарського союзу з Західною Європою. І хоча цей план не вдалося реалізувати, все ж таки орда не спустошила Західну Європу.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО. ЗАКАРПАТТЯ І БУКОВИНА В XIV-XVI СТ.

У XIV ст. на міжнародну арену вийшло державне утворення, про яке тоді майже нічого не знали. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Литва має серйозні наміри взяти участь у вирішенні європейських справ. Погляди перших литовських володарів були звернуті на українські землі, які зазнали великих руйнувань під час монголо-татарської навали.

Литовська держава утворилася на основі цілого ряду племен: від гирла Німану до Вісли проживали пруси, між Німаном і Бугом – ятвяги, на північ від Німану – жмудь, на північ від неї – корсь або курони, на південному узбережжі Західної Двіни – жемгала, на північному – летигола (лотиші). Якщо в XII ст. Київська Русь вступила в період феодальної роздробленості, то для литовських племен був характерний процес об'єднання, централізації, який і призвів до утворення Литовської держави.

Дуже влучну характеристику державницьких процесів у Литві дав визначний український історик Володимир Антонович. На сторінках своєї оригінальної праці «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті Великого князя Ольгерда» В.Антонович писав: «Менше ніж за століття сформувалася велика держава – Велике князівство Литовське – видимо грізне для сусідів, яке володіло значними силами і засобами. Не дивлячись на удавану зовнішню могутність, на обширну і багатолюдну територію, що увійшла до її складу, на енергію пануючого племені, на стару культуру племені підпорядкованого, на блискучі здібності більшості своїх представників, Велике князівство Литовське так само швидко слабшає, як швидко виникло. Внутрішнє безсилля зазнає цей, ймовірно, могутній політичний організм; тільки він встиг скластися, він шукає вже посторонньої точки опори, підпорядковується впливу сусідньої держави, набагато слабшої матеріально і цілком їй чужої по культурі; під тиском її, повільно, майже без боротьби, Литовське князівство завмирає, вкладаючись у побутові і суспільні форми, вироблені на зовсім чужих йому началах і при таких історичних умовах, які не мали нічого спільного з ходом її власної історії». Як чітко і вірно зроблено оцінку виникнення і краху Великого князівства Литовського.

Упродовж XIV ст. половина території Київської держави – спочатку Берестейщина, Пінщина, далі Волинь, Чернігово-Сіверщина, з 1362 р. Київ, потім Поділля – перейшли під владу молодого Литовського князівства. Цікаво, що історичні джерела не фіксують жодного опору, організованого місцевим населенням супроти литовців. З чим це було пов'язано? На думку Михайла Грушевського, яку поділяють і більшість сучасних істориків, «се пояснюється тим, що литовські князата, засідаючи на українських та білоруських землях, старались у всім приноруватися до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старались якнайменше вносити змін в місцеві обставини: «ми старини не рушаємо, а новини не уводимо», було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом – ставали